

ENKELE SOCIALE EN DEMOGRAFISCHE ASPECTEN VAN HET DORP BOZUM IN DE ZESTIENDE EN ZEVENTIENDE EEUW

ph.h. breuker

Ph.H. Breuker is op dit ogenblik verbonden aan de Fryske Akademy, daarvoor was hij werkzaam in het middelbaar onderwijs.

orientatie

Het dorp Bozum ligt in de zuidelijke punt van de gemeente Baarderadeel op zeven kilometer afstand noordoostelijk van Sneek, en maakt deel uit van de zogenaamde Greidhoek. Het dorpsgebied, bepaald door wat de inwoners aan land gebruiken, kan gesteld worden op ongeveer 800 ha., verdeeld in een verhouding van ongeveer drie op een over zogenaamd oudland en (later middeleeuws) nieuwanland. Oud- en nieuwanland worden gescheiden door een dijk. Vast als bouwland in gebruik was vanouds 30 ha., verdeeld over een es en een aantal terpen.

bronnen, hun bewerking en beperkingen van dorpsonderzoek in friesland

Bronnen ouder dan de zestiende eeuw zijn schaars en op een paar waterstaatsstukken na onbetekenend. Om een indruk te geven van hun zeer beperkte omvang noem ik de aantallen inwoners van het dorp die mij voor 1500 bij name bekend zijn: uit de dertiende eeuw 1, de veertiende 2, eerste helft vijftiende 4, derde kwart 10, vierde kwart 18. Dorpsonderzoek in Friesland voor de zestiende eeuw is daarom vooral afhankelijk van naamkunde en landschapsgeschiedenis. (1)

De dorpsonderzoeker is aangewezen op archiefstudie, literatuur is er nauwelijks. De Bozumer bronnen zijn vrij talrijk, al ontbreekt zoals bijna overal elders in de provincie een eigenlijke dorpsadministratie. Tot het dorp beperkt is het kerkelijk archief en ook een aantal belastingregisters zijn dorpsgewijs samengegesteld. De meeste bronnen evenwel zijn slechts te vinden in archiefbescheiden van groter gehelen als grietenij, gewest of familie. Raadpleging ervan is niet mogelijk zonder al de overige stukken ook door te nemen.

Het kerkelijk archief voor 1700 bestaat meest uit kerkvoogdij-administratie. De vroegste kerkvoogdij-rekening, uniek voor Friesland om haar ouderdom en zorgvuldig bijgehouden, loopt van 1515 tot 1553/6. Ze is door P. Sipma uitgegeven in deel III van zijn Oudfriesche oorkonden (2) en bevindt zich samen met het - minder volledige - vervolg tot 1580 in het familie-archief Lulema op het Rijksarchief te Groningen. Losse (af-)rekeningen over de jaren 1583 tot 1589 zijn, deels in origineel, op het Rijksarchief te Leeuwarden. (3) Vanaf 1593 begint weer de geregelde, zij het niet steeds even uitvoerige administratie in boekvorm. (4) De originele rekening over 1632 zit in het Lulema-archief. Kerkeraad-notulen en diakonie-administratie uit de zestiende en zeventiende eeuw zijn niet overgeleverd. Aan doop-, trouw-, en begraafgegevens is te beschikken over dooplijsten van 4 augustus 1616 tot 30 augustus 1657 (5) en vanaf 15 november 1673 (6) en over huwelijksregisters of proclamaties van huwelijken alleen van 5 mei 1616 tot 28 juni 1657. (7) Lijsten van overledenen ontbreken, maar uit de opgave van inkomsten van doodkisten zijn ze bekend van 1681 tot 1689 en af te leiden uit de inkomsten een aantal jaren daar-

na. (8) Behalve de overledenen betreffen de gegevens na 1580 in principe alleen de Nederlands Hervormden. Het is echter de vraag of er in de eerste tientallen jaren daarna wel een rooms-katholieke administratie is geweest. Vanaf 1660 zijn enige gegevens beschikbaar in het parochie-archief van Roodhuis (nu op het Rijksarchief te Leeuwarden). Roomse armenzorg wordt zichtbaar in het begin van de achttiende eeuw. De doopsgezinden hebben geen archief uit de behandelde periode nagelaten. Het gerechtelijk archief, dat de hele gemeente Baarderadeel met zijn vijftien dorpen omvat, is voor een klein deel nog laat-zestiende eeuws. Het oudste zijn de recessen van 1554 tot 1562. Een volledige beschrijving geeft J.L. Berns in zijn De archieven van het Hof provinciaal en van de gerechten der grietenijen, steden, districten, eilanden en hoogeschool van Friesland. (9) Archivalia betreffende openbare werken, met name van dijksonderhoud en vaart-slattingen, zijn buiten verspreide Middeleeuwse oorkonden te vinden in de archieven van het waterschap der Vijfdeelen te Franeker, van de gemeente Hennaarderadeel, Bolsward, Sneek en Leeuwarden en in enkele familie-archieven, als op Epemastate te Ysbrechtum en het Rijksarchief te Leeuwarden. Voor een klein deel gaan ze nog terug tot in de zestiende eeuw.

Enkele belangrijke deels gedrukte bronnen van westelijke aard zijn het Register van de aanbreng van 1511, waarvan het deel over Baarderadeel is uitgegeven door J.C. Tjessinga; het Beneficiaalboek van 1543, uitgegeven in 1850; de gedrukte stemkohieren van boerderijen uit 1640 en 1698 en die in handschrift van 1700 op het Rijksarchief te Leeuwarden. Helaas is het herziene Register van aanbreng in Baarderadeel van 1542 (10) al jaren onvindbaar. O. Postma en N.E. Algra hebben het nog gebruikt. Naast deze belastingregisters zijn nog te noemen de civiele sententies van het Hof van Friesland, betrekkelijk gemakkelijk toegankelijk voor wie de namen van de inwoners kent. (11)

Tenslotte zijn er nog de archieven van families en van weeshuizen, die bijna altijd wel wat opleveren, vooral aan testamenten en huurcontracten. Van de meeste zijn de laatste jaren inventarissen gemaakt, al ontbreken toegangen per dorp. Bijna onvindbaar verschoven liggen gegevens in talloze andere archieven, teveel en te incidenteel van belang om op te noemen. Bijzondere vermelding verdienen nog de diverse naamlijsten die vooral R.S. Roorda en D.J. van der Meer hebben gepubliceerd. Nuttig is ook het raadplegen van de archivalia van omliggende dorpen en de burgerboeken van de steden in de omgeving.

Even lastig als het opsporen van de bronnen is het ordenen van het eenmaal gevonden, wil het niet onvindbaar worden. Naast thematische dossiers heb ik gezinskaarten en gebouwenkaarten samengesteld. Op de gezinskaarten, alfabetisch geordend per vijftig jaar, staan alle persoonsgebonden gegevens per gezinshoofd van hem en zijn huisgenoten. Van de gebouwen zijn de boerderijen uit 1640 met behulp van het stemkohier van 1858 eenvoudig te lokaliseren. Moeilijker is het de eigenaren en vooral de gebruikers tussen 1598 en 1640 te vinden, bijna onmogelijk verbinding te leggen tussen 1640 en 1511 en te ontdekken of er voor 1640 nog meer boerderijen zijn geweest dan toen, in

Uit: **UITBEELDING DER HEERLIJKHEIT PRIESLAND;** zoo in't algemeen als in haare XXX bijzondere grietenijen. Door D Bern. Schotanus & Sterringa. Uitgegeven door François Halma, 1718. Facsimile uitgave Leeuwarden, 1970. De inzet in de linker bovenhoek is een gedeelte uit de overzichtkaart van Schotanus. De inzetten in de rechter boven- en benedenhoeken tonen de voorlopige reconstructie van de kavels land bij de stemhebbende boerderijen in 1640.

welk jaar ze administratief gefixeerd werden. Van de niet-agrarische gebouwen bestaan pas volledige lijsten sinds 1749, wanneer de speciekohieren beginnen. Wel lopen de reël- en personele kohieren terug tot in het begin van de achttiende eeuw, maar zonder kennis van gealimenterden is niet vast te stellen of hun woningen ontbreken. Houvast in de zeventiende eeuw bieden grondpachten, met name die van de kerk. Ze gaan terug tot 1585 en werden pas afgeschaft in 1822. Overigens is de lokalisatie en bewoningsgeschiedenis van gebouwen afhankelijk van opgaven van naastliggers, verkoopproclamaties, genealogische gegevens en tal van andere ogenschijnlijk soms onbetekenende details. Als in een legpuzzel passen de gegevens ten slotte bij elkaar en sluiten ze andere combinaties uit, totdat het hele gebied gevuld is en nieuwe vondsten evenzovele bevestigingen kunnen worden van de juistheid der oplossing. Zo bieden ook de systemen op gezinnen en op gebouwen een middel tot wederzijdse controle. De complexiteit van de bewijsvoering maakt het vaak ondoenlijk de geïsoleerde conclusies te verantwoorden. Het zou bij een studie van enige omvang als deze leiden tot een bizar notenapparaat. De afhankelijkheid van zoveel verspreide gegevens die ontstaat door het ontbreken van gerichte informatie - en in Friesland lijken zelfs de indirecte bronnen voor veel dorpen in de behandelde periode onvoldoende aanwezig - beperkt nog een extra de omvang van een dorp dat door een onderzoeker kan worden overzien. Bij een te klein dorp leidt een onderzoek niet tot betrouwbare inzichten van meer algemeen belang, is het echter te groot dan blijft het steken nog voor ze kunnen ontstaan. Daarom lijkt de kans op reconstructie van een historische samenvoeging door middel van dorpsonderzoek voor de achttiende eeuw in Friesland niet groot en is de noodzaak van een zorgvuldige keuze van het te bestuderen dorp des te dwingend.

bevolkingsontwikkeling

3.a. Huizen

Het grootste aantal huizen had het dorp omstreeks 1645, namelijk 74. Het jaar ervoor was er nog een nieuw huis in de dorpskom gesticht, enkele jaren later brandde een boerderij af die niet meer werd opgebouwd. Daarna verdwenen er nog enkele boerderijen zonder dat er nieuwe huizen bijkwamen voor de zeventiger jaren van de achttiende eeuw.

Tot 1645 werd zo'n dertig jaar lang veel gebouwd. Tussen circa 1616 en 1644 ontstonden zeker zeven, waarschijnlijk acht nieuwe burgerhuizen. Van een ervan, het achtste, is het bouwjaar niet nader te bepalen dan dat het voor 1640 geweest moet zijn, de andere ontstonden circa 1616, 1617, 1620, 1626, 1628 (twee) en 1644. In dezelfde periode lieten ook de meeste boeren hun langhuizen vervangen door schuren. De eerste schuur waarvan de aanwezigheid blijkt is van 1618, daarna volgen er snel meer. Na 1642 blijven er nog wel lang, tot diep in de achttiende eeuw, boerderijen zonder schuur maar sindsdien wordt hun vermelding toch ongewoon. De revolutionaire schuurbouw valt dus samen met een spectaculaire groei van het aantal niet-agrarische huizen tussen circa 1615 en 1630. Als gevolg van al die bouwactiviteit stegen de lonen van bouwvakkers zo sterk dat de bevolking in 1633 oproerig werd. Het verslag van het "debat" over de kerkvoogdij-administratie van het vorige jaar eindigt namelijk na de opsomming van allerlei bezwaren als volgt:

"Entelijck hebben de arbeytslieden aenden toorn daags genoten vier ende twintig strs. Daer zy ter contrari van een huijsman daaghs genieten achtien strs. Schelende also yder man daags acht (!) strs. den opperman ende knechts na advenant Was also het ampt van kerckvoogden om in de kercke saken te doen gelijk in haer eygen. Hebben de gemeenslieden ter causa van dien gemurmureert ende dolijert. Is hen-

lieden bij voornoemde Jan Duckes (een van de beide kerkvoogden) ten antwoord gegeven hy wilde voor de kercke ofte in kercke saken niet dinggen. So dat voorschreven Jan Duckes t' gemene adagium heeft gefolget namen lijk ruijm riem snyden wt andermans leer." (12) Ter vergelijking noem ik de dichtstbijliggende Bozumer gegevens van 1594, toen timmerman en knechten elk gemiddeld zes stuivers per dag verdienden, zoals een timmerman in 1559, tegen $3\frac{1}{4}$ stuiver voor een timmerknecht in 1550, en van 1677 en 1697, toen iemand voor opperen 14 stuivers ontving.

Een tweede periode van expansieve bouw valt in de eerste helft of rond het midden van de zestiende eeuw. Het aantal boerderijen bedroeg in 1511 34 en moet omstreeks 1540 al minstens 40 zijn geweest, misschien reeds het maximum van 43 hebben hebben bereikt! Voor een deel werd de uitbreiding mogelijk door betere waterbeheersing, waarvan met name de splitsing van de ene boerderij uit 1511 in de buurschap Makkum tot drie en misschien al wel vier voor 1543 een voorbeeld is. Veel laag oud- en nieuwland, alsook zelfs 50 pondemaat "meerland" kon dankzij cultuurtechnische verbeteringen (er is in 1533 bij voorbeeld sprake van een nieuwe sloot) in korte tijd in gebruik worden genomen. Belangrijker factor bij de vermeerdering van het aantal boerderijen dan uitbreiding van het cultuurland was verkleining der bedrijven. Buiten Makkum heb ik geen aanwijzingen gevonden dat in 1511 nog niet alle land gebruikt zou zijn. Het aanzienlijke verschil tussen de werkelijke omvang van het dorpsgebied van 2200 pondemaat en de opgave in het Register van de aanbreng uit dat jaar van 1700 pondemaat, wordt veroorzaakt door het vrij algemeen niet opgeven van percelen in gemeenschappelijk gebruikte velden en door toepassing van een andere landmaat dan de koningsroede voor het oude land, dat de pondematen daar ongeveer een zevende groter maakte dan ze later waren.

Minder duidelijk is de groei van het aantal andere huizen. Misschien zijn nog voor het midden ook de drie dijkhuizen ontstaan, die zich in de archivalia laten aanwijzen sinds het laatst van de eeuw. Ook in de dorpskom moet zijn bijgebouwd. In het jaar 1600 stonden daar buiten enkele boerderijen en de stins even verderop, 18 huizen, waarvan een misschien tussen 1585 en 1596 was gesticht. Slechts drie waren niet op kerkgrond gebouwd. Drie ook stonden op patroonsgrond. Twee zijn zonder veel moeite in het oudste kerkvoogdijboek terug te vinden. Het ene is de school, het andere lijkt in 1540 gebouwd te zijn, sinds welk jaar de schoolmeester er de grondpacht van genoot. Het derde echter laat zich er niet zo eenvoudig ontdekken, terwijl het ontbreekt bij de patroonsopkomsten in 1585 en daarna. Toch stond het er toen al en misschien reeds in 1549. Van de overige 15 bestonden negen met zekerheid reeds voor 1570 en er is geen reden voor de andere zes tot een latere bouwdatum te besluiten, al zijn ze pas tussen 1579 en 1585 aantoonbaar bewoond. Slechts twee van die 15 waren niet op grond van de kerk gebouwd, de andere moesten grondpacht betalen aan pastoor of vicaris. Men zou ze daarom in het Beneficiaalboek van 1543 verwachten, maar dat blijkt alleen met het huis uit 1540 op patroonsgrond het geval. Mogelijk verzegen pastoor en vicaris ze, want het lijkt uitgesloten dat ze allemaal na dat jaar ontstonden. Daarvoor waren er toen al te veel ambachtslieden en andere niet-boeren. (Zie tabel 2) Te weinig zijn er echter om de uitbreiding van de secundaire en tertiaire beroepen al te vroeg in de eeuw te denken. Bovendien verschijnt een van de "onbekende" huizen op pastoriegrond voor het eerst juist direct na 1543, in 1544.

3.b. Gezinnen en inwoners

Het aantal gezinnen is overgeleverd uit 1574 en met gezinskaarten vrij nauwkeurig te bepalen in de tussenliggende periode. De cijfers van tabel 1 laten een regelmatige groei zien tot 1672, gevolgd door een teruggang tot juist onder het niveau van 1640 in 1714. Een meer nauwkeurige bepaling van het jaar van omkeer

zou wenselijk zijn, maar de opeenvolgende cijfers: 85, 94, 84 in de peiljaren 1640, 1672 en 1714 doen vermoeden dat het maximum aantal gezinnen niet ver van het jaar 1672 werd bereikt. Daarmee is niet in strijd het niet duidelijk verminderen van de aantallen dopen en huwelijken tussen 1616 en 1655. Ook is het aantal jonge echtparen uit de periode 1651 - 1655 dat na korte tijd vertrok verhoudingsgewijs niet kleiner dan daarvoor (tabellen 8, 12 en 13). De vermindering van het aantal inwoners die zoals nog zal blijken voor de tweede helft van de eeuw aan te nemen is, kan daarom zeker niet begonnen zijn voor 1656.

Zonder nadere gegevens over gezinsgrootte is naar de bevolkingsomvang slechts te gissen en in feite blijft dat ook zo ondanks de pogingen iets meer van de migratie, geboorte en sterfte zichtbaar te maken. De meeste gegevens zijn beschikbaar over de doop, waarvan lijsten zijn bewaard uit de jaren 1616 - 1657 en vanaf 1673. Vergelijking zonder meer van de aantallen dopen - die overigens in de tweede periode aanzienlijk lager zijn - heeft weinig zin, vooral niet omdat bekend is dat in het laatst van de eeuw (lang?) niet alle kinderen van gereformeerden werden gedoopt. Hoe dat eerder was, is onbekend, maar omtrent de zede van 1700 en iets vroeger licht een mededeling uit 1754 van de nieuwe predikant in. Hij trof toen vele ongedoopte bejaarde lieden aan die zich toch gereformeerd noemden. Daarom heb ik mij beperkt tot een vergelijking tussen gezinnen waarvan aan te tonen is dat alle kinderen in het dorp gedoopt werden. Het blijkt dan dat tussen 1617 - 1654 en 1676 - 1720 het gemiddelde aantal kinderen per gezin nauwelijks (van 5,9 tot 5,6) daalde, en zelfs dat het verschil door een iets geringere sterfte geheel genivelleerd werd tot 5,1 (tabel 7). Toch zouden deze cijfers wel eens kunnen bedriegen. Die van de laatste periode zijn gebaseerd op niet meer dan acht gezinnen, en sterk beïnvloed door één gezin met een ongewoon groot aantal dopen. Bovendien hadden de meeste gezinnen omstreeks 1635 6 dopen, tegenover 4 rond 1695. Ook het gemiddelde aantal jaren tussen de eerste en laatste doop liep terug van 15,1 naar 13,8 (tabel 6).

De spreiding van de geboorten over de maanden van het jaar tussen 1616 en 1655 toont een opmerkelijke overeenkomst met de gegevens die Van der Woude voor het Noorderkwartier van Holland vond. De minste kinderen werden geboren in de maanden mei tot en met augustus, de meeste in april en september (tabel 8). In overeenstemming met de daling van het aantal kinderen in de meeste gezinnen zou de verhoging van de huwelijksleeftijd kunnen zijn die zich aftekent in de veertiger jaren (tabel 5). In de periode 1639 - 1657 waren de mannen bij hun eerste huwelijk gemiddeld 27,2 jaar oud en de vrouwen 23. De eerste helft echter van de achttien mannen (1641 - 1651) trouwde gemiddeld met 24,9 jaar, die van de veertien vrouwen (1639 - 1646) met 20,3, de overigen echter pas toen ze 29,6 respectievelijk 25,7 jaar oud waren. De drastische verandering bij beide geslachten tegelijk versterkt de voorzichtige conclusie dat de huwelijksleeftijd omstreeks 1648 vrij abrupt ging stijgen. Dat zou betekenen dat reeds tegen het midden van de veertiger jaren een periode begon waarin trouwen werd uitgesteld. Daarom is er toch reden te denken dat de gezinnen in de tweede helft van de eeuw kleiner werden. (13)

Meer nauwkeurige gegevens over de leeftijdsopbouw in de zeventiende eeuw lijken niet of nauwelijks uit het overgeleverde materiaal te halen. Van 1714 is echter iets meer te zeggen (tabel 10). Op een totale bevolking van 312 zielen waren er 54 - ruim een zesde deel dus - onder de 7 jaar. Gezinnen met meer dan drie kinderen kwamen weinig voor: op de 84 kunnen het er hooguit 10 geweest zijn. Wel bedroeg het aantal huishoudens van meer dan vijf personen toen vijftien, maar daaronder zijn een twee à drie

van de vijf ingetrouwde paren en een groter aantal inwonende knechten en meiden, dat ik gelet heb op de gegevens uit latere tijd zou willen stellen op dertig: evenveel als er boeren zijn namelijk. Omgekeerd zal het aantal een- en tweepersoonsgezinnen om dezelfde reden hoger zijn geweest dan de lijst met 25 (9 respectievelijk 16) opgeeft aan huishoudens van die omvang. Wellicht waren het er een 30. Op grond van deze schattingen zou ongeveer de helft van de gezinnen een, twee of drie inwonende kinderen hebben gehad, een kwart geen (meer). Het gemiddelde aantal inwonende kinderen lijkt dicht bij de 1,5 te liggen. De gemiddelde leeftijd van de bevolking kan niet veel hebben afgeweken van de huwelijksleeftijd. Van de 312 inwoners blijven er immers na aftrek van 30 dienstbaren en een 150 ouders ongeveer 130 inwonende kinderen over. De gemiddelde levensduur bedroeg 36,15 jaar, gelet op het aantal van ongeveer 190 begravenen in de periode 1701 - 1722. Het gemiddelde wordt enigszins ongunstig beïnvloed door de extreem hoge sterfte in 1710-1711, maar over lange tijd bleef de sterfte vrij constant: tussen 1681 en 1700 bedroeg het aantal begravenen jaarlijks 8, daarna tot 1722 8,6 (tabel 9). Deze stabiliteit zou er op kunnen wijzen dat de omvang van de bevolking na 1680 niet ingrijpend is veranderd. Dat zou weer betekenen dat zich tussen 1640 en 1680 een nogal dramatische omslag in de bevolkingsontwikkeling heeft voorgedaan. Het aantal gezinnen immers lijkt omstreeks 1672 op zijn maximum, terwijl de rond 1645 sterk gestegen huwelijksleeftijd tegen 1660 tot merkbare verkleining van de gezinnen moet hebben geleid. De omkeer lijkt zich markant af te tekenen in de percentages gezinshoofden die in 1640, 1672 en 1714 langer dan 22 jaar in het dorp hadden gewoond. Hun aantal liep op van 23,5 via 33 tot 40,5% (tabel 11). Het uitzonderlijkste getal van deze drie moet dat van 1640 zijn. Een niet in de tabel verwerkte berekening voor 1610 leidt tot een percentage dat het midden houdt tussen de uitkomsten voor 1672 en 1714, namelijk minstens 35.

Daarom moet de bevolking met name tussen 1610 en 1640 wel snel zijn gegroeid. Al werd de kentering reeds spoedig na 1640 merkbaar in het uitstellen van huwelijken, de daling van de totale bevolking kan niet voor 1660 zijn begonnen. Het proces zal zeker versneld zijn door de pestepidemie van 1664-1666 en de onbekende besmettelijke ziekte in 1672-1673 die te oordelen naar de hoge kosten van ziekenverzorging zeer vele slachtoffers in het dorp heeft geëist. Vertrek naar de stad lijkt nauwelijks de daling te kunnen verklaren, omdat die zelf, zoals Sneek laat zien in tabel 17 en grafiek 1, na 1660 terugviel op een opnamecapaciteit van nieuwe burgers als voor 1570.

beroepen

4.a. Agrarische beroepen

Het totaal aantal gezinnen dat zijn bestaan rechtstreeks in grondgebruik vond, veranderde tussen 1574 en 1714 verhoudingsgewijs nauwelijks. Hun percentage lag steeds rond de 60. Het was achtereenvolgens minstens 58,9 in 1574, 62,8 in 1600, 63,5 in 1640, 59,6 in 1672 en 60,7 in 1714 (tabel 1). Voor 1749 vond De Vries 230 in het landelijke gebied, een percentage van 56,6. Intern hebben zich echter belangrijke wijzigingen voltrokken. Nadat het aantal zelfstandige boeren klein en groot, tussen 1511 en 1540 snel van 34 tot ca. 43 gestegen was, bleef het gelijk tot kort na 1600 toen het eerst langzaam en na 1672 snel daalde tot 33 in 1714. Wel nam de inwoning van familie nog toe tot omstreeks 1640.

Tegenover de bescheiden vergroting van de bedrijven, ontstaan door het verdwijnen van kleine, stond de opkomst van boerenarbeiders. Samen met de dijkwerkers die deels afhankelijk waren van boerenwerk nam hun aantal van drie in de zestiende eeuw in het begin van de

zeventiende eeuw toe naar 7 in 1640 en via 11 in 1670 tot 13 in 1754. De dijkwerkers bleven na de overgang door landverlies van twee boerderijen kort na 1600 met hun vijven, soms zessen als gevolg van inwoning. De eigenlijke arbeidersklasse ontwikkelde zich eerst na 1640 en toen ook snel. In 1640 was er nog maar een gezinshoofd dat als arbeider aangemerkt kon worden, dertig jaar later waren het er al 6. Tot aan het einde van de eeuw probeerden althans sommigen mee door het aannemen van slatwerk van vaarten de kost te verdienen. Zij waren dus nog geen vaste boerenarbeiders. De enige aanwijzing dat die er toen toch al kwamen zou kunnen zijn dat een enkeling in een huis van een boer woonde. Het huren van huizen lijkt toe te nemen, zo niet op te komen in dezelfde tijd. Meest was het de kerk die met de zorg voor de armlastige bewoner diens woning overnam.

Het totale aantal gezinshoofden in de veeteelt nam van minstens 43 in 1574 nog toe tot 56 honderd jaar later en daalde daarna tot 51 in 1714. Zou men dijkwerkers en arbeiders slechts voor de helft meerekenen, wat gezien hun bijverdiensten wellicht juist is, dan was de groei er reeds omstreeks 1640 uit, al duurde het tot na 1672 voor de vermindering van 51 naar 45 in 1714 inzette. Faber, die het vergroten van de boerderijen eerst stelt na 1650, besluit tot extensivering van de landbouw spoedig na het midden van de eeuw. In Bozum ontbreken daarvoor duidelijke aanwijzingen. Gerekend naar de achttien opgaven van melkvee, alle van volwaardige boerderijen en gelijkmatig verdeeld over de vijf kwarteeuwen na 1575 was het gemiddeld aantal koeien achtereenvolgens 16, 16, 14½, 18 en 16. (14) De aantallen zijn te klein om de geringe verschillen te kunnen laten tellen. De opgaven moeten trouwens met voorzichtigheid worden beoordeeld. In 1625 worden van hetzelfde bedrijf bij de weesinventarisatie 19, bij het boelgoed 27 melkkoeien opgegeven. Ze zijn hier gerekend voor 27 bij de tweede periode. Evenmin lijken de verboden tot scheuren van grasland die ik vond in de huurcontracten van 1667, 1697, 1722 en 1735 te wijzen op een minder intensieve bedrijfsvoering. De zeldzaamheid van oudere huurcontracten maant opnieuw tot voorzichtigheid: het hoeft geen nieuw verschijnsel te zijn. Zeker kwam het ook eerder voor, met name in de zeventiger en de veertiger jaren van de zestiende eeuw. Toch is het omzetten in bouwland, of het nu wel of niet omstreeks 1660 (weer) opkwam, een teken van intensivering. Wat het inhiel vermeldt het contract uit 1677. De huurder mocht de fenne - uitgerekend dus het beste grasland - drie jaar lang omploegen en bezaaien om vervolgens "alles te slechten ende te dongen ende met klaver te bezaaijen, de wallen te effenen, de hooghten over de leeghten te brengen, de sloten te reinigen". Ook vond ik overigens geen aanwijzingen omtrent een extensiever wordende bedrijfsvoering. Zo moet een pachter in 1721 alle voorkomende werkzaamheden uitvoeren als bemesten, beslaten en begreppelen. Dat laatste zag ik het eerst genoemd in 1699, toen het eenmaal in de drie jaar moest gebeuren.

Het enige dat Fabers opvatting steunt, lijkt de vermindering van het aantal arbeidskrachten. Die is echter opgevangen door het aantrekken van seizoenarbeiders. Toevallige gegevens uit 1623 en van omstreeks 1670 wijzen erop dat het uitbesteden van maaien aan vreemdelingen in die jaren zeker geen gewoonte was. Toen maaiden namelijk boerenzoons die later zelf boer werden, voor andere boeren in het dorp. In 1733 verklaarde een vijftigjarige Makkumer arbeider dat men in zijn jeugd, toen hij "9 à 10 jaer" oud was, "dat werk noch lang zoo goed koop niet konde besteden als nu, dewyl doe geen Poepen in't Land kwamen". (15) Er is daarom reden aan te nemen dat - al was het dan niet de eerste - de Statenresolutie van 3 maart 1666 tegen het binnenkomen van Munsterse maaiers (naast anderen uit de-

zelfde streek) een vrij recente ontwikkeling probeerde tegen te houden.

4.b. Niet-agrarische beroepen

Bozum ligt tussen Oosterwierum en Lutkewierum annex Rien, twee dorpen met een bescheiden vlekachtige uitbreiding. Beide hadden een graanmolen, Rien niet na 1543, Oosterwierum sinds 1537, een belangrijke jaarmarkt en kenden beroepen als chirurgijn, molenmaker, wagenmaker en paardekoopman, die maakten dat het verzorgingsgebied van Bozum tot het eigen dorp - en zelfs dat niet eens geheel - beperkt bleef en dat er geen ruimte was voor meer specialistische beroepen. De enige bekende uitzonderingen zijn de smid in het laatst van de zeventiende eeuw, die ook werk had in het buurdorp Deersum, en de notaris iets eerder, wiens actieradius nogal wat groter was.

Omtrent het verloop van handel en ambacht is weinig bekend. Anders dan van boeren bestaan er van hen die erin werkzaam waren geen lijsten of opgaven voor 1749. De monsterredelen van 1552 en de personele impositiën van 1578, die althans iets geven, ontbreken van Baarderadeel. Slechts bij uitzondering wordt in de archivalia hun beroep vermeld en in vele gevallen moeten indirecte aanwijzingen als leverantie van waren of soort van verrichte arbeid helpen om het te bepalen.

In het derde kwart van de zestiende eeuw lijkt een verzorgingspeil bereikt te zijn dat in twee eeuwen weinig meer veranderde. In de eerste helft van de eeuw werd veel werk in handel en ambacht verzorgd door Snekers, zoals kan blijken bij vergelijking van de namen in de oudste Bozumer kerkvoogdijrekening (1515-1556) met die in Oosterhouts uitgave van de Sneidercesboeken van 1490 tot 1517. In de stad woonde waarschijnlijk onder meer Dowe Martens schipper (1524-1529) Jacob kuiper (1518-1532), Tyalke smid (1519) en Fonger timmerman (1518-1524). Het niet noemen van hun woonplaats kan er op wijzen hoe gewoon het was dat handel en ambacht in handen waren van de stadsbevolking. hetzelfde recesboek bewijst echter ook dat er in 1491 een kleermaker in het dorp woonde. Hij ontbreekt evenals de schoolmeester en mogelijk enkele anderen in het Register van de aanbrengh van 1511, dat daarom voor bevolkingsonderzoek kritisch gebruikt moet worden. Zo behoeft De Vries' mening dat er in de vroege zestiende eeuw in het geheel geen ambacht of handel was in het gebied waar ook Bozum toe behoort nuanceering. Ook zijn opvatting dat de zestiende- en zeventiende-eeuwse bevolkingsgroei zich nagenoeg bepaalde tot de steden en vlekken, lijkt trouwens in haar overdrijving niet houdbaar. (16) Bozum kreeg niets vlekachtigs en ontwikkelde in de zestiende eeuw toch krachtig eigen secundaire en tertiaire voorzieningen. Op het vrij algemene van de groei der dorpen zouden ook de klachten en bezwaren van de steden kunnen wijzen, die in kracht toenemen tussen 1504 en 1550. (17) Inderdaad lijkt de inschrijving van nieuwe burgers in Sneek - dat niet weinig protesteerde en beschermde - tussen 1520 en 1570 te stagneren (tabel 17, grafiek 1).

Opmerkelijke nieuwe beroepen in de zeventiende eeuw zijn die van notaris (van 1628 tot 1656, in de persoon van de vroegere schoolmeester), chirurgijn (1673 tot 1710) en van assistent van de grietman alias biesjager (sinds 1643, als eerste uitgeoefend door een gewezen turfschipper). Hun verschijnen (en verdwijnen!) houdt zeker verband met het inwonertal van het dorp, zoals ook de tijdelijke uitbreiding van het aantal bakkers tot twee in de jaren 1664-1678 doet.

Opvallend is ook het grote aantal schippers. Wat ze allemaal deden is niet precies duidelijk, maar hun werk vonden ze toch in het dorp. Velen komen onder de gealimenterden voor. Hun beroep is bestemd voor de armsten, zeker toen er nog geen arbeiders waren. De afstand tussen beide kan niet groot geweest zijn. Ook onder de schippers waren er die slatten.

sociale differentiatie

Een belangrijk verschil tussen de zestiende en de zeventiende eeuw wordt bepaald door het verdwijnen van de oude elite van adel en geestelijkheid. Tot in het begin van de zestiende eeuw werden er twee stinzen in het dorp bewoond door nakomelingen van het Bozumer hoofdelingengeslacht der Jongama's, de Walta's. De ene moet omstreeks 1540 zijn afgebroken nadat de weduwe van de eigenaar was overleden, de andere kwam na de dood van de bewoner leeg te staan in 1542 en bleef tot ca. 1673 onbewoond. Toen vestigde er zich een (roomskatholieke) erfgenaam. Het verdwijnen van de stinsbewoners moet het aanzien van de voornamere boeren hebben verhoogd. Wellicht kochten daarom twee van hen in 1545 een dure tabbaard voor maar liefst $7\frac{1}{2}$ en $8\frac{1}{2}$ gulden van de kerk. Ze zouden wel eens afkomstig kunnen zijn geweest van de in dat jaar overleden laatste Bozumer Walta, die prebendaris in het dorp was. In de persoon van zijn opvolger, een Albada, bleef de adel tot 1580 aanwezig, maar land bezat deze niet te Bozum, zodat zijn macht beperkt was. Na de Hervorming, die minder wegbereiders had dan tegenstanders moest overwinnen, kwam op last van de Staten in 1582 de eerste predikant. Zijn gezag was dubbel zo gering als van zijn Roomse voorgangers: zij waren met hun drieën, hij slechts alleen, en dan nog werd het slechts door een eerst in de loop van de zeventiende eeuw tot meerderheid gegroeid deel van de bevolking geaccepteerd. In 1640 waren van de 40 boeren en koemelkers 12 gereformeerd, 4 kerkganger (en dus geen lidmaat), 11 rooms, 1 mennist en 12 "neutraal". (18) Het effect van het verdwijnen van adel en machtige geestelijkheid laat zich moeilijk precies bepalen. Er ontbreekt een vergelijkingspunt waaraan de betreffende veranderingen gemeten zouden kunnen worden. Daar komt nog bij dat de sociale afstand tussen boeren en anderen vanouds toch al groot was.

Toch lijken er een paar opmerkelijke uitzonderingen te zijn. Op de rekendagen van de kerkvoogdij-administratie kwamen vóór 1680 slechts de (schoolmeester-) notaris (1625-1650) en een schoenmaker (1628) voor als niet-boeren, wellicht ook nog een derde (1629-1630) van wie het beroep onbekend is. Ook tussen 1680 en 1690 waren de niet-boeren - en toen ten getale van een zes of zeven - aanwezig. De gereformeerde kerk heeft wel altijd, zij het met wisselende kracht, gepleit voor medezeggenschap van de lidmaten tegenover de macht van de eigenaars en in hun plaats gebruikers van stemdragende boerderijen, maar succes had haar streven, althans te Bozum, blijkbaar slechts van 1625-1630 en van 1680-1690. De eerste periode valt in een tijd van welvaart, die wellicht de klasseverschillen matigde, de tweede zou een aanwijzing kunnen zijn dat het piëtisme toen brede erkenning vond, wellicht in Bozum nog versterkt door de vestiging van de Labadisten in 1675 in het aangrenzende Wieuwerd. Invloed van de toenmalige predikant (1680-1714) is niet uitgesloten. Hij streefde naar verbeteringen op kerkelijk en maatschappelijk gebied. Toen werd ook de eerste niet-boer kerkvoogd (1686), zoals twaalf jaar later een tweede. Beiden - chirurgijn en lakenkoper - bleven tot hun dood in functie. Tot de dorpsvolmachten drongen geen anderen dan boeren door, of ze moesten zoals drie van hen dorpsrechter zijn. Deze functie ging om streeks 1630 voor het eerst over naar een niet-boer. Al weer was het de notaris aan wie ze toevertrouwd werd, wat ongetwijfeld wijst op het aanzien van zijn ambt - hij werd in 1656 zelfs secretaris van Henneradeel -, maar toch vooral zal samenhangen met het geringe belang dat het dorprechtersambt kreeg door toenemende macht van de grietman.

Het gesloten karakter van de boerenstand is af te lezen in tabel 14, volgens welke slechts 3 op de 87 boeren en koemelkers tussen 1640 en 1714 geen boer als vader had. Ook de overigen bleven overwegend binnen hun eigen klasse, al waren onder hen naar verhouding meer van boerenkomaf. Naar beneden toe is door achteruitgang uiteraard meer klasse-overgang dan naar boven. Zij, evenmin als koemelkers, vervien ook tot alimentatie zo lang zij hun bedrijf uitoefenden. Onder de overige zelfstandige beroepsuitoefenaren wilde dat nogal eens gebeuren, al bleef het uitzondering, afgezien van de schippers die als de dijkwerkers en de latere arbeiders bijna zonder uitzondering vroeg of laat zich moesten laten onderhouden. De tabellen 1 en 3 geven een indruk van de mate van de alimentatie tussen 1574 en 1714. Extreem hoog waren de aantallen in 1574 en 1672, toen - wellicht juist om die reden - bevolkingslijsten opgemaakt werden, maar ook in de andere peiljaren leefden er velen onder het bestaansminimum.

Tussen de boeren onderling bestonden overigens aanmerkelijke sociale verschillen, bepaald door de grootte van het bedrijf en het onderscheid tussen huur en eigendom. Interessant is het vast te kunnen stellen dat deze verschillen gedurende een zestig jaar van groter welvaart minder maatschappelijk effect hadden. Tot 1580 en na 1656 waren het slechts de aanzienlijke boeren die in aanmerking kwamen voor het kerkvoogdij-schap. Ze bleven vele jaren aaneen in functie. In de periode daartussen waren dat er veel meer. Tussen 1590 en 1646 wisselde het kerkvoogdij-schap volgens een systeem naar buurtschappen, dat zich laat afleiden door lokalisatie van de gekozenen. Rooms en mennisten deden ook mee, tot de eersten in 1644 een provinciaal verbod trof. Op het verminderen van het aantal boeren dat kerkvoogd werd, had dat overigens geen invloed van betekenis: van de 28 kerkvoogden tussen 1611 en 1640 waren maar 6 katholiek. Het verschijnsel hangt vast samen met de algemene welvaart, die het velen mogelijk maakte om de kerkelijke administratie zonder veel risico te verzorgen. Ook elders deed het zich voor, als bijvoorbeeld in Weidum waar de ommekeer in 1653 nog abrupter was. Voor dat jaar - de gegevens zijn beschikbaar sinds 1620 - werd jaarlijks een van de beide kerkvoogden vervangen, meest door iemand die nog niet eerder gekozen was (van 1621 tot 1657 27 in totaal). In 1653 echter werd een adellijk inwoner kerkvoogd en hij bleef dat twintig jaar lang. Parallel aan de verschraling van de kerkelijke democratie sloot zich na 1654 de kring waaruit dorpsvolmachten werden gekozen (tabel 4).

migratie en familie-karakter

Minder eenzijdig dan welstandgebonden bronnen als testamenten en weesboeken, kan het huwelijksregister van 1616 tot 1657 een beeld geven van migratie, maar de omtrekken blijven vaag. Van de 86 echtgenoten van eersthuwende Bozumer mannen blijken in de genoemde periode 32 uit het dorp zelf te komen en 27 binnen een straal van twee uur gaans uit de onmiddellijke omgeving. De uiterste grens waar binnen huwelijkspartners werden gevonden lag op een 50 kilometer afstand, maar voor de helft ongeveer was ze niet verder dan een uur gaans verwijderd (tabel 16). Minstens de helft van de gezins-hoofden werd in het dorp zelf geboren (tabel 14). Minder groot was het aantal dat er een of meer (schoon-)broers of zusters had wonen (tabel 15). Het veelvuldig ontbreken van gegevens over echtgenotes maakt beide percentages lager dan ze in werkelijkheid geweest moeten zijn. Misschien bedroegen ze in feite 75, respectievelijk 50. Deze hoge mate van eerste- en tweedegraads verwantschap betekende niet dat veel gezinshoofden deel uitmaakten van grote familiesamenklontering. Slechts van 4 van de 85 kan worden aangetoond dat ze met meer dan twee - en dan nog niet meer dan 4 - (schoon-)broers

of zusters waren. Ongeveer de helft van de huwende jongemannen vond geen werk in eigen dorp. Van wie er zich toch vestigden vertrokken nog eens 22 van de 69 binnen tien jaar (tabel 13). Hooguit een derde deel van de gezinsvormende mannelijke bevolking kan dus haar hele leven in hetzelfde dorp gewoond hebben. Wist men hoeveel van de latere gezinshoofden er tussen geboorte en huwelijk waren binnengekomen dan zou het wellicht niet meer dan een kwart blijken. Tabel 14, waarin uitgesplitst naar beroep aantallen en percentages gezinshoofden in 1640, 1672 en 1714 worden genoemd, maakt duidelijk dat de familiecontinuïteit door vererving onder de boeren aanzienlijk groter was dan bij de overige zelfstandige beroepsuitoefenaren.

Tegen de achtergrond van het hier geschetste beeld dat een vrij grote mobiliteit laat zien, steekt de unieke geschiedenis van de familie Wieringa wel scherp af. Zij woonde namelijk vanaf de eerste schriftelijke overlevering, dat is sinds 1511, tot in onze tijd van vader op zoon in het dorp, aanvankelijk als deels eigenerfde boeren en na ca. 1600 als koemelker, arbeider, schipper(-s knecht; tweemaal aaneen), weer arbeider (driemaal) en koemelker. (19)

samenvatting

In de eerste helft van de zestiende eeuw veranderde de dorpssamenleving ingrijpend. De plaatselijke adel stierf in de veertiger jaren uit en zijn stinzen werden afgebroken of bleven onbewoond, terwijl de sterke uitbreiding van het aantal ambachtslieden in het dorp zelf de afhankelijkheid van de stad verminderde. Bijgevolg kregen de boeren - die ook in aantal toenamen - meer macht en ontstond er een nieuwe benedenlaag van hen die werkzaam waren in ambacht, handel of vervoer. De boeren vormden door groter welvaart een eigen klasse, gekenmerkt door huwelijk in eigen kring en familiecontinuïteit door vererving. Slechts in de tijd van algemene welvaart rond 1625 of van brede piëtistische beweging vijftig jaar later drongen ook niet-boeren door tot de kerkelijke rekendag, anders het privé-domein van boeren. Gezagsfuncties reserveerden ze door middel van hun exclusieve stemrecht voor zichzelf, tot dat aan het einde van de zeventiende eeuw ook anderen om hun geld of aanzien kerkvoogd - maar nog geen dorpsvolmacht - konden worden. Binnen de boerenstand waren de verschillen aanzienlijk. Alleen meer algemene welvaart kon weer maken dat tussen 1590 en 1650 de kring waaruit de gezagsdragers werden gekozen zich niet tot enkele van de rijksten beperkte.

In de zeventiende eeuw ontwikkelde zich een nieuwe benedenlaag. Het aantal zelfstandige boeren bleef tot omstreeks 1680 op zestiende-eeus peil. Door toenemende inwoning van getrouwde familieleden werd de druk op de welvaart der ondernemers tot ergens tussen 1640 en 1672 echter groter. Spoedig na 1672 daalde het aantal boerderijen snel. Aan de sterke uitbreiding in vijftien jaar van de dorpsbebouwing was omstreeks 1630 al een einde gekomen. Nog een burgerhuis werd er ca. 1644 bijgebouwd en sindsdien duurde het 130 jaar voor er weer een bij kwam. Op verval in de veertien jaren wijzen de afbraak van het meer democratische verkiezingssysteem van kerkvoogden en volmachten, alsook de scherpe stijging van de huwelijksleeftijd. Tussen 1640 en 1672 nam door de opkomst van een arbeidersklasse die zich voegde bij de oudere dijkwerkers en schippers de proletarisering sterk toe. De boeren probeerden hun inkomen te verbeteren door weiland tijdelijk om te zetten in bouwland. Omstreeks 1675 moet de bevolking zijn gaan teruglopen, zoals toen ook de gezinshoofden in aantal verminderden. Seizoenarbeiders uit Duitsland zorgden sindsdien voor goedkope aanvulling van arbeidskrachten. Na dertig-veertig jaar van maatschappelijke ver-

schuivingen stabiliseerde de samenleving zich opnieuw zoals ze had gedaan rond 1550, zij het nu op een lager peil, toen op een hoger. In de tussenliggende tijd, van 1615 tot 1635 met name, kwam ze tot bloei. Toen verrezen er allemaal nieuwe huizen, hoge schuren vervingen de oude langhuizen, de gezinnen waren jong en talrijk, en velen deden mee in bestuur van kerk en dorp.

Dat is het beeld dat opkomt uit de studie van het dorp tussen 1500 en 1700. Het wijkt niet af van wat al bekend was uit studies van Postma, Faber en De Vries, het preciseerd op zijn best en maakt de overgangen scherper zichtbaar. Tegelijk echter leert die studie hoe voorzichtig het bronnenmateriaal gebruikt moet worden. Het Register van de aanbrenge vermeldt niet alle inwoners noch alle land dat in gebruik was, de mensen die - zonder onderscheid van woonplaats - in het oudste kerkvoogdijboek staan, zijn lang niet allen inwoners van het dorp; in het Beneficiaalboek zouden wel eens grondpachten kunnen zijn weggelaten; wat zich voordoet als een bevolkingstelling blijkt een belastinglijst zonder gealimenterden of inwonende gezinnen, en doopcijfers uit verschillende tijden laten zich door veranderde gewoonten niet vergelijken.

noten

1. Breuker, Typonymy. (...) naamkunde, landschapsgeschiedenis en archeologie.
2. P. Sipma, 1941; zie voor commentaar en verbeteringen: Breuker, "Mr. Edo Walikama".
3. Rijksarchief (R.A.) te Leeuwarden: F.G. 912 en Varia Staten 48.
4. Gemeentearchief (G.A.) Baarderadeel Mantgum: N.H. Bozum 1, 1593-1685; R.A. Leeuwarden, N.H. Bozum 8, 1686-1724.
5. G.A. Baarderadeel, N.H. Bozum 1.
6. R.A. Leeuwarden, N.H. Bozum 8.
7. G.A. Baarderadeel, N.H. Bozum 1.
8. R.A. Leeuwarden, N.H. Bozum 8.
9. J.L. Berns, 1919, 91-94.
10. R.A. Leeuwarden, Van Sminia 2064a. Dit archiefstuk is helaas al jaren onvindbaar. O. Postma en N.E. Algra hebben er nog gebruik van gemaakt.
11. R.A. Leeuwarden, Civiële Sententies van het Hof van Friesland. Namen zijn te vinden via de registers in de inventarissen 13c-f.
12. R.A. Groningen, Lulema-archief nr. 68.
13. De Vries, Economy, 218.
14. Idem, 139, kolom 2.
15. R.A. Leeuwarden, Bijl. Civ. Sent., 585-6.
16. De Vries, Economy, 57, 104 en 113.
17. Theissen, Centraal gezag, 306 e.v.
18. Breuker, "De Boazumer tsjerke".
19. Breuker, "Wierenga's maer", 3-5.

gebruikte literatuur

- Ph. H. Breuker, "De Wierenga's mear as 400 jier fan heit op soan Boazumers", in: De Doarpsskille, V nr. 2 (1974) 3-5.
- idem, "Mr. Edo Walikama en syn Boazumer tsjerkerekenboek (1515-1553)", in: Us wurk, 24 (1975) 109-115.
- idem, "De Boazumer tsjerke foar 1580. De Herfoarming I-IV", in: De Doarpsskille, VIII nr. 10; IX nr. 1-5 (1977-'78).
- idem, Toponymy fan Boazum (Ljouwert, 1978).
- J.A. Faber, "Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800", in: A.A.G. Bijdragen 17 (Wageningen, 1972).
- O. Postma, It Fryske Doarp as tsjerklike en wrâldske ienhiet (Snits, 1941, 1953^c).
- J. de Vries, The Dutch Rural Economy in the Golden Age, 1500-1700 (New Haven/London, 1974).
- J.S. Theissen, Centraal gezag en Friesche vrijheid.

vervolg op pagina 75

bijlagen

Algemene aantekening

Tenzij anders is aangegeven, is er reden aan te nemen dat de aantallen nauw aan de werkelijkheid beantwoorden, maar op een enkele uitzondering na zijn het reconstructies. Als niets is ingevuld, ontbreken gegevens. Opgaven zonder bronvermelding zijn ontleend aan gezinskaarten.

Aantekeningen bij tabel 1

- a. Onder huizen zijn verstaan voor bewoning bedoelde gebouwen die aan alle zijden vrij staan van andere dergelijke gebouwen. Een huis strekt, als het niet leegstaat, tot een woning aan een of meer gezinnen; woningen, huizen niet, dienen als grondslag voor belastingen. Onder inwoning heb ik die gevallen gerekend waarin van splitsing van het huis in meer dan een woning niet blijkt. Het onderscheid tussen meervoudige woning en inwoning komt feitelijk neer op de tegenstelling tussen boerderij (klein of groot) en niet-agrarisch huis.
- b. Onder gezinnen versta ik gehuwde, soms inwonende werkgevers en werknemers.
- c. Tot de koemelkers zijn de gebruikers (eventueel deels-ook eigenaars) van in oorsprong stemhebbende boerderijen met minder dan 5 ha. land gerekend. Voor 1600 waren ze er zeker ook, maar de beschikbare gegevens zijn dan ontoereikend om hun aantal meer precies te bepalen.
- d. Onder dijkwerkers versta ik de bewoners (meest ook de eigenaars) van een zogenaamd dijkhuis. Zo'n huis staat op een verbreding van de dijk. De bewoners moesten de dijk onderhouden, slechten onder meer, en hadden daarvoor het genot van het grasgewas. Aanvankelijk waren er drie dijkhuizen, in het begin van de zeventiende eeuw kwamen er twee voormalige boerderijen bij die vlak bij de dijk en de weg naar Wieuwerd stonden.
- e. Inclusief de drie geestelijken. Het is de vraag of ze zelf hun bedrijf voerden. Als er in de loop van de eeuw meer gegevens beschikbaar komen, blijft blijkt dat niet het geval te zijn. In de opgave van 1511 ontbreken echter de namen van mogelijke pachters, zodat er toen hoe dan ook toch 34 boerderijen waren. Zie f.
- f. Waaronder de drie geestelijken. Zie e.
- g. Telt men de lijst van inwoners (zie Bronnen 10) op, dan zijn het er 313, maar de weduwe Atie Andris is tweemaal opgenomen.

Bronnen

1. De aanbrengh der Vijfdeelen van 1511 en 1514 v Baarderadeel, uitgave J.C. Tjessinga (Assen, 1954) nrs. 2221-2254.
2. Het - al jaren onvindbare - herziene register van de aanbrengh van Baarderadeel (Van Sminia 2064a; Rijksarchief te Leeuwarden) geeft blijkens een uittreksel van Dr. O. Postma (Friesland 176; Fryske Akademy Leeuwarden) zonder nadere toelichting een lijstje van vier boerderijen die kennelijk in 1511 ontbreken. Of ze sindsdien gesticht zijn of eerst eenvoudig vergeten, is niet duidelijk. Men zou haast het laatste denken, omdat andere boerderijen in 1542 niet genoemd schijnen te worden, die sinds 1511 afgesplitst waren uit wel opgegeven nummers. Dat laatste is duidelijk het geval in de buurtschap Makkum, waar uit de helft van de ene boerderij nr. 2252 uit 1511 voor 1538 reeds twee andere waren gevormd (testament van Pier Epes Walta uit 1538;

- Charter 29, Gemeente Archief te Leeuwarden). De splitsing van de andere helft is niet te dateren, maar had wellicht ook al voor 1543 plaats toen blijkens het Beneficiaalboek een Bocke eigenaar of gebruiker was. De splitsing van Makkum in vieren werd mogelijk door betere waterbeheersing. In 1521 was er van de opgegeven 171 pondemaat vijftien laag fenland, 22 laag hooiland en vijftig "maerland". Van waterstaatkundig werk spreekt de aanduiding "op nije sloets wal" in een erfscheiding uit 1533 (charter, 33b; Gemeente Archief te Leeuwarden). Onzeker is ook of van de 43 boerderijen die zich bij rijker bronnen tegen het einde van de eeuw laten onderscheiden de latere stemnummers 3 en 36 reeds ca. 1540 bestonden. Het aantal van 43 is daarom een maximum: minimaal waren er 40 in 1540.
3. Het aantal huizen van maximaal 64 is bepaald door het aftrekken van negen van de 73 uit 1640. Daarvan is bekend dat ze na ca. 1585 werden gebouwd.
 4. Beschrijvinge van den familien of huijsgesinnen wonende in den grietenije Baarderadeel... (?) dorp gestelt heeft waarlijk rijk arm geen uijt gesondert met ook die tauxatien hoe veele ieder van den huijsgesinnen die wat vermogen tot leeninghe tot den majesteyts soldaten leggende in dese landen van Vrieslant te doen, sal smaents tot meije naestkomstig a CVX vif en tzeventig opbrengen ... bij ons ... in dato den XVIII Dec. anno 1574. Extract. De originele lijst (F.G. 837; Rijksarchief te Leeuwarden) berustte blijkens een marginale aantekening van dezelfde hand destijds onder de raadsheer Wielinga. Ik heb die niet kunnen vinden. Uit de correspondentie van W. Eekhoff is me bekend dat veel van Wielinga Hubers archief verloren is gegaan.
 5. Lulema-archief; Rijksarchief te Groningen.
 6. Bepaald naar de aantallen van 1596 (11), 1597 (13) en 1604 (10) N.H. Bozum 1; Gemeente Archief Mantgum.
 7. Berekend naar het gemiddelde van de jaren 1631-1635 (8, 7, 7, 10, 10). N.H. Bozum 1; Gemeente Archief Mantgum.
 8. Het jaar 1672 had ik als peiljaar mee gekozen omdat er enige exacte gegevens van beschikbaar leken te zijn. In een van de procuratieboeken van Baarderadeel (G.A. Mantgum) is namelijk een "staat ende overslagh" van 9 juli 1672 bewaard waarin "tot betalinge van uytshot van voors. deele" bepaald wordt "dat ijder schotschietende plaats s'weeks sal hebben te contribuieren tien sts, ende ijder inbuirster s'weeks acht sts.". De lijst geeft het totaal bedrag per dorp. Bozum moest wekelijks 32 cq. 10 st. opbrengen, wat bij een aantal van 41 stemdragende boerderijen betekent dat er toen 30 overige woningen belast werden. Er moeten toen echter buiten de boerderijen 33 huizen zijn geweest, zelfs 49 woningen! Dat zou kunnen betekenen dat er maar liefst negentien gezinnen werden gealimenteerd! Helaas ontbreken de oorspronkelijke lijsten waarop de verzamellijst moet zijn gebaseerd.
 9. Van het jaar 1714 is de eerste lijst van inwoners van het dorp. Ook deze blijkt echter met oordeel gebruikt te moeten worden. Het gaat om de "Exacte lijst, sampt aantekeninge der familien, in hoe veel personen die bestaan, mitsgaders hoe veel boven en onder de 7 jaren, en agter aan een naukeurige annotatie van armen, die niet en van die, die onderhouden worden" (OBS Baarderadeel 36; R.A. Leeuwarden). Een dergelijke familiebeschrijving is alleen van de gemeente Baarderadeel bewaard. Bij toetsing van de lijst aan het gezinskaartenapparaat bleek dat minstens vier gezinnen, alle inwonend bij de ouders op de boerderij, er niet in voor te komen. Primair voor de belasting bedoelde bevolkingsgegevens zijn bij demografisch onderzoek niet zonder kans op ernstige vertekening te gebruiken!
 10. Ontleend aan de in noot genoemde bron.

Tabel 1

Aantal huizen en aantal gezinnen (waarvan de agrarische gespecificeerd naar beroep) van 1511 tot 1714

	1511	1540	1574	1600	1640	1672 ⁸⁾	1714
1. huizen ^{a)}			≤ 64 ³⁾	65	73	72	70
2. gezinnen ^{b)}			73 ⁴⁾	≥ 78	85	94	84 ⁹⁾
3. gezinnen in veeteelt totaal			≥ 43 ⁴⁾	≥ 49	54	56	51
a. waarvan boeren	34 ^{1)e)}	c. 43 ⁴⁾	43 ⁴⁾	39	38	35	30
b. waarvan koemelkers ^{c)}				4	2	3	3
c. waarvan inwonend bij 3a of 3b				2	7	7	5
d. waarvan dijkwerkers ^{d)}				3	6	5	5
e. waarvan arbeiders				0	1	6	8
4. gezinnen anders			≤ 30 ^{4)f)}	≤ 29	31	38	33
5. gezinnen gealimenteerd			19 ⁵⁾	c. 11 ⁶⁾	c. 9 ⁷⁾	19? ⁸⁾	14 ¹⁰⁾
6. totale bevolking							312 ¹⁰⁾ 9)

Tabel 2

Niet-agrarische beroepen^{a)} in de zestiende eeuw, 1640, 1672 en 1714

	16 ^e eeuw ^{c)}	1640	1672	1714
edelman	2 (1420)	0	0	1
geestelijke	3 (1395)	1	1	1
schoolmeester	1 (1515)	1	1	1
notaris	0	1	0	0
chirurgijn	0	0	0 ^{d)}	0
assistent alias bilsjager	0	0	1	1
koopman ^{b)}	1 (1544)	3	2	
kramer			1	
schipper	1 (1526)	7	5	9
timmerman	2 (1517/26)	3	4 ^{e)}	2 ^{f)}
kuijper	1 (1594)	1	2 ^{e)}	1
wagenmaker	0	0	0	0 ^{g)}
smid	1 (1520?/84)	1	1	1
bakker	1 (1553)	1	2	1
kastelein	1 (1518?/79)	1	2	1
slager			f)	
kleermaker	1 (1491)	2	2	2
schoenmaker	1 (1576)		1	1
wever	1 (1540)	2	2 ^{e)}	2
onbekend		4	4	0
totaal		28	31	24

Aantekeningen tabel 2

- a. Winkeliers zijn niet opgenomen. Ze worden als zodanig voor het eerst vermeld in de latere zeventiende eeuw, maar steeds gecombineerd met een ander beroep (vooral van koopman) of het zijn alleenstaande vrouwen.
- b. Het beroep van koopman is in meer opzichten onbepaald. Er zijn winkeliers onder, veekooplieden, ook timmerlieden en kleermakers. Zeker zullen ook boeren koopman zijn geweest.
- c. De eerste vermeldingen van een beroep zijn merendeels ontleend aan het oudste kerkvoogdijboek

(1515-1556). Een moeilijkheid is het ontbreken van woonplaatsen, ook als het bijvoorbeeld Snekers blijken te zijn. Tussen haakjes staat het jaat van eerste vermelding.

- d. De eerste plaatselijke chirurgijn verschijnt in 1673, die het samen met zijn opvolger tot 1710 volhoudt. Daarna duurt het tot 1835 voor het dorp weer over eigen medische hulp beschikt.
- e. Waaronder een bejaarde oud-vakman die zijn bedrijf heeft overgedragen.
- f. Belastingontduiking maakt dat we weten van een verarmde boer die met vlees op de weekmarkt in Leeuwarden stond. Hij was wellicht ook veehandelaar. In het be-

(Vervolg aantekeningen tabel 2)

gin van de achttiende eeuw is een andere kleine boer tevens timmerman. Zo zullen er wel meer geweest zijn. g. Een wagenmaker had het dorp van 1702 tot 1710, daarna niet meer tot omstreeks 1900.

Aantekening bij tabel 3

Het is niet uitgesloten dat de aantallen van 1674 tot 1700 te laag zijn, omdat gegevens ontbreken over mogelijke rooms Katholieke en doopsgezinde armenzorg. Van de laatste heb ik ook later niets gemerkt, de eerste wordt in het begin van de achttiende eeuw zichtbaar.

Tabel 3

Aantal gealimenteerde gezinnen 1572-1714

1572	11	1604	10	1672	19?
1573	15	1612	4	1674	6
1574	19	1613	6	1675	7
1575	15	1621	5	1680	10
1576	13	1622	6	1681	6
1577	12	1623	9	1682	9
1578	11	1624	9	1683	15
1579	10	1625	9	1684	2
1580	6	1626	6	1685	2
1596	11	1627	8	1686	2
1597	13	1628	8	1694	5
		1629	7	1695	6
		1630	8	1696	3
		1631	8	1697	2
		1632	7	1698	6
		1633	7	1699	4
		1634	10	1700	6
		1635	10	1714	14

Tabel 4

Voor het eerst gekozen kerkvoogden en dorpsvolmachten 1515-1700

	kv ^{a)}		kv	dv ^{c)}
1515-'20	(5)	1636-'40	4	(13) ^{d)}
1521-'30	(2)	1641-'45	5	4
1531-'40	(2)	1646-'50	1	11
1541-'50	(4)	1651-'55	4	4
1551-'60	(3)	1656-'60	1	2
1561-'70	(1)	1661-'65	0	4
1571-'80	?	1666-'70	1	3
1581-'85	(5) ^{b)}	1671-'75	1	3
1586-'90	(6)	1676-'80	3	1
1591-'95	7	1681-'85	0	5
1596-1600	3	1686-'90	3	3
1601-'05	7	1691-'95	0	1
1606-'10	1	1696-1700	2	4
1611-'15	4			
1616-'20	6			
1621-'25	6			
1626-'30	4			
1631-'35	4			

Bronnen bij tabel 3

N.H. Kerkvoogdijrekeningen; Lulema-archieff, R.A. Groningen; G.A. Mantgum; R.A. Leeuwarden; en voor 1714: OBS Baarderadeel 36, R.A. Leeuwarden. Zie voor 1672 tabel 1, Bronnen 8.

Aantekeningen bij tabel 4

a. Tot 1590 waren elk jaar vier kerkvoogden in dienst: twee voor de administratie van de kerk, de beide anderen voor die van pastorie, vicarie en prebende. Na de Hervorming van 1580 stonden de kerkvoogden enkele jaren onder toezicht van Gedeputeerde Staten.

(vervolg aantekeningen tabel 4)

Voor 1580 beheerden pastoor, vicaris en prebendaris uiteraard hun eigen administratie en toch waren er ook toen vier kerkvoogden. Sinds 1590 waren het er steeds twee. De mate van volledigheid der overgeleverde namen van kerkvoogden voor 1580 is niet te bepalen. Wel is zeker dat ze jaren aaneen in functie konden blijven, in het begin van de eeuw zo goed als later in de zeventiende eeuw.

b. Sinds 1580 zijn alle namen van kerkvoogden overgeleverd. Daarvoor, in het bijzonder van 1570-1580, zijn de gegevens onvolledig in een mate die niet goed vast te stellen is. De aantallen van 1581 tot 1590 zijn niet direct vergelijkbaar met de rest omdat er toen vier, daarna maar twee kerkvoogden tegelijk in functie waren. Bovendien kunnen er onder die van 1581-'85 zijn die ook al voor 1580 kerkvoogd waren.

c. Dorpsvolmachten werden naar het zich laat aanzien keer op keer nieuw gekozen als er grietenijzaken

waren die dorpsgewijze samenkomst vereisten. Zie over hen Postma 1941, 28-29.

d. Het oudst bewaard procuratieboek van Baarderadeel begint in 1636. Onder de dertien volmachten uit de eerste vijf jaar kunnen er zijn die ook al voor dat jaar gekozen waren.

Bronnen bij tabel 4

N.H. Kerkvoogdij-administratie (F.G. 912, R.A. Leeuwarden; Varia Staten 48, idem; G.A. Baarderadeel, Mantgum; R.A. Leeuwarden); Procuratieboeken Baarderadeel 1636-1666, idem 1666-1721 (G.A. Mantgum).

Aantekening bij tabel 5

Tussen haakjes staan de jaren waarin de huwelijken werden gesloten.

Bron bij tabel 5: N.H. Bozum, G.A. Mantgum.

Tabel 5

Huwelijksleeftijd van Bozumer mannen en vrouwen bij hun eerste huwelijk (1639-1657).

LEEFTIJD	M	V
18		2 (39, 45)
19		1 (45)
20	1 (51)	1 (41)
21	3 (41,46,47)	
22		3 (42,45,48)
23	2 (46,52)	3 (40,47,55)
24		1 (54)
25		
26	1 (54)	
27	2 (44,57)	
28	2 (42,54)	1 (55)
29	1 (56)	
30	1 (55)	2 (48,55)
31	1 (48)	
32	1 (48)	
33	1 (54)	
34	1 (54)	
35		
36	1 (54)	
totaal	18, gemiddeld 27,2	14, gemiddeld 23

Tabel 6

Aantal productieve huwelijksvruchtbaarheidsjaren van gezinshoofden van 1617 tot 1654 en van 1676 tot 1720

jaren	1617-1654		1676-1720	
	hoofden		hoofden	
1-5	1	(3)	2	(3,4)
6-10	1	(9)		
16-15	6	(11,14(2x),15 (3x))	2	(12,15)
16-20	7	(16(2x),17,18(3x),19)	2	(16,17)
21-25	1	(23)	2	(21,22)
totaal	16, gemiddeld 15,1 jaar		8, gemiddeld 13,8 jaar	

Aantekening bij tabel 6

Tussen haakjes staan de precieze aantallen jaren. Alleen die gezinshoofden zijn gerekend van wie op grond van de gezinskaarten vaststond dat ze voor en na het eerste respectievelijk laatst gedoopte kind in het dorp woonden.

Bronnen bij tabel 6

N.H. Bozum 1, G.A. Baarderadeel, Mantgum; N.H. Bozum 8, R.A. Leeuwarden.

Aantekening bij tabel 7

Tussen haakjes staan de aantallen kinderen die nog leefden bij de doop van het laatste kind, te oordelen naar de namen. Een kind is voor overleden gerekend, als een volgend kind dezelfde naam kreeg.

Bronnen bij tabel 7

Zie bij tabel 6.

Aantekening bij tabel 8

De dopen van het jaar 1616 zijn onvolledig. De dooplijst begint op 8 augustus van dat jaar.

Bron bij tabel 8

N.H. Bozum 1, G.A. Baarderadeel, Mantgum.

Tabel 7

Aantal gedoopte en daarvan jong overleden kinderen per gezinshoofd van 1617 tot 1654 en van 1676 tot 1720

1617-1654			1676-1720		
kinderen	hoofden		hoofden		
1	1	(2)			
2			1	(2)	
3	3	(3(2x), 4)	1	(3)	
4	1	(4)	2	(2,4)	
5	2	(5 (2x))	1	(4)	
6	7	(3,6,7(5x))			
7	1	(7)			
8	1	(6)	2	(6,7)	
9					
10					
11			1	(11)	
totaal	16, gemiddeld 5,9		8, gemiddeld 5,6		
	resp. 5,1 kind		resp. 5,1 kind		

Tabel 8

Aantal gedoopten per maand van 1616 tot 1655

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	totaal
1616-'20	1	8	5	5	3	1	2	2	2	4	4	7	>44
1621-'25	2	2	4	3	1	2	1	0	3	3	2	8	31
1626-'30	4	5	2	9	2	3	4	1	10	4	3	6	53
1631-'35	2	4	2	9	6	1	2	6	5	1	2	5	45
1636-'40	7	2	4	2	1	0	2	1	7	6	3	3	38
1641-'45	7	2	5	1	3	0	3	2	2	5	4	1	35
1646-'50	10	3	2	7	1	3	1	2	6	5	4	3	47
1651-'55	1	6	5	3	5	2	2	3	6	6	5	1	45
	34	32	29	39	22	12	17	17	41	34	27	34	>338

Aantekeningen bij tabel 9

1. In 1680 monopoliseerde de N.H. kerk ter verlichting van haar slechte financiële staat de levering van doodskisten.
2. Extreem hoog was de sterfte in 1710-1711, met samen ca. 44 begravenen. Berekend naar het inwonertal van 1714 (312) is het promillage begravenen over de periode 1681 - 1722 26,7.

Bron bij tabel 9

N.H. Bozum 8, R.A. Leeuwarden.

Bron bij tabel 10

OBS Baarderadeel 36, R.A. Leeuwarden en gezinskaarten.

Aantekening bij tabel 11

Tussen haakjes staat het percentage van het totale aantal gezinshoofden in dezelfde categorie.

Bronnen bij tabel 11

Gezinskaarten.

Aantekening bij tabel 12

Het jaar 1606 is onvolledig. De lijst van huwelijken begint in mei van dat jaar. Onder huwelijken zijn ook huwelijksproclamaties begrepen. Het huwelijk volgde er

Aantal begravenen 1681-1722 **Tabel 9**

1681	7
1682	6
1683	13
1684	10
1685	2
1686	2
1687	6
1688	14
1689	9
<hr/>	
totaal 69 van 1681 tot en met 1689, gemiddeld 7,7	
ca. 91 van 1690 tot en met 1700, gemiddeld 8,3	
ca. 157 van 1701 tot en met 1717, gemiddeld 9,2	
1718	2
1719	5
1720	6
1721	11
1722	9
<hr/>	
totaal 33 van 1718 tot en met 1722, gemiddeld 6,6	
totaal gen. ca. 350 van 1681 tot en met 1722, gemiddeld 8,33	

Tabel 10

Aantal gezinsleden 1714

	boeren en koemelkers	armen	bedeelden	overigen	totaal
1	1	2	4	2	9
2	1	3	4	8	16
3	3	2	1	5	11
4	7	3	2	2	14
5	10	1	2	2	15
6	4	1	1		6
7	3	1			4
8	3				3
9	1				1
10	1				1
totaal	38 (incl.5inw.)	13	14,	19	84 (incl. inw.)
	gem. 4,7	gem. 3,4	gem. 2,8	gem. 2,7	gem. 3,7

Tabel 11

Aantal gezinshoofden dat in 1640, 1672 en 1714 reeds langer dan 22 jaar in het dorp woonde, verdeeld naar beroep

	koemelkers en boeren	anderen	totaal
1640	6 (11,3)	14 (43,8)	20 (23,5)
1672	14 (28)	17 (38,6)	31 (33)
1714	14 (32,6)	20 (48,8)	34 (40,5)

Tabel 12

Aantal eerste huwelijken van mannelijke inwoners tussen 1616 en 1655(a) en aantal van hen dat voorgoed of lange tijd in het dorp bleef wonen (b)

	a	b
1616-'20	>15	>7
1621-'25	5	5
1626-'30	9	5
1631-'35	10	6
1636-'40	5	2
1641-'45	9	2
1646-'50	9	4
1651-'55	18	10
	>80	>41

Tabel 13

Aantal vaders dat voor het eerst kind liet dopen tussen 1621 en 1655(a) en het aantal van hen of hun niet-hertrouwende weduwen dat langer dan tien jaar daarna in dorp bleef wonen(b)

	a	b
1621-'25	9	7
1626-'30	17	10
1631-'35	8	4
1636-'40	8	6
1641-'45	5	4
1646-'50	13	10
1651-'55	9	6
	69	47

Tabel 14

Aantal gezinshoofden in 1640, 1672 en 1714 van wie de vader ook in het dorp woonde, verdeeld naar beroep

	boeren/koemelkers			dijkwerkers/arbeiders			overigen			totaal
	b/k	d/a	ov.	b/k	d/a	ov.	b/k	d/a	ov.	
1640	31	0	2 (70,2)	0	0	0 (-)	3	0	10 (42)	46 (54,1)
1672	28	0	0 (62,2)	4	0	1 (45,5)	4	0	11 (39,5)	48 (51,1)
1714	25	0	1 (65,8)	1	3	0 (30,8)	2	0	7 (27,3)	39 (46,4)
	84	0	3	5	3	1	9	0	28	133
tot.gen.87				9			37			133

Tabel 15

Aantal gezinshoofden in 1640 met een of meer broers, zusters, zwagers of schoon-zusters (tevens gezinshoofd) in het dorp, verdeeld naar beroep

	boeren/koemelkers	dijkwerkers/arbeiders	overigen	totaal
1	13	1	3	16
2	4	1	4	9
3	3		1	4
4	1	2	0	3
totaal	20 (42,6)	4 (57,1)	8 (25,5)	32 (37,6)

(vervolg aantekening bij tabel 12)
niet steeds direct op.

Bron bij tabel 12

N.H. Bozum 1, G.A. Baarderadeel, Mantgum en gezinskaarten.

Bron bij tabel 13

Zie tabel 11.

Aantekening bij tabel 14

Tussen haakjes staat het percentage per beroepsgroep c.q. in totaal.

Bron bij tabel 14

Gezinskaarten.

Aantekeningen bij tabel 15

1. Het veelal ontbreken van gegevens over echtgenotes maakt de aantallen lager dan ze in werkelijkheid geweest zullen zijn.
2. Tussen haakjes staan de percentages per beroepsgroep.

Bron bij tabel 15

Gezinskaarten.

Bron bij tabel 16

N.H. Bozum 1, G.A. Baarderadeel, Mantgum.

Aantekening bij tabel 17

Tussen 1512 en 1567 worden soms ook nieuwe inwoners ingeschreven. Een deel van hen werd spoedig daarna burger.

Bron bij tabel 17

Snitser recesboeken 1490-1517 (ed. M. Oosterhout, Assen, 1960, 338-345).

Bron bij de grafiek

Idem.

Tabel 16

Herkomst partners bij eerste huwelijk van mannelijke inwoners tussen 1606 en 1657

1. Bozum	32
2. 2 - 10 km.	
Wieuwerd 1, Britswerd 2, Oosterlittens 2, Winsum 1, Jorwerd 4, Deersum 2, Raard(=Rauwerd) 1, Itens 1, Hennaard 1, Edens 1, Oosterend 1, Scharnegoutum 2, Gauw 1, Goënga 1, Tsjalhuizum 1, Sneek 5	27
3. 11 - 20 km.	
Goëngarijp 1, Jutrijp 1, Wolsum 1, Bolsward 1, Burgwerd 1, Dronrijp 1, Marssum 1, Leeuwarden 4, Wirdum 1, Grouw 1	13
4. 21 - 30 km.	
Beetgum 1, Lekkum 1, Britsum 1, Hallum 1, Oldeboorn 1, Katlijk 1, Workum 1, Makkum 2, Witmarsum 1, Franeker 1	11
5. meer dan 50 km.	
Noordhorn 1, Ezinge 1, Eesveen 1	3
	<u>86</u>

Grafiek 1

Inkomende burgers te Sneek van 1501 tot 1700 in tienjaarlijkse gemiddelden

Tabel 17

Aantal inkomende burgers te Sneek van 1501 tot 1700 in perioden van vijf jaar

1501-'05	53	1601-'05	205
1506-'10	108	1606-'10	284
1511-'15	40	1611-'15	167
1516-'20	37	1616-'20	153
1521-'25	40	1621-'25	135
1526-'30	36	1626-'30	173
1531-'35	65	1631-'35	133
1536-'40	100	1636-'40	152
1541-'45	48	1641-'45	118
1546-'50	69	1646-'50	115
1551-'55	60	1651-'55	58
1556-'60	79	1656-'60	137
1561-'65	92	1661-'65	71
1566-'67	28	1666-'70	70
1571-'75	ontbr.	1671-'75	86
1578-'80	65	1676-'80	59
1581-'85	c. 147	1681-'85	82
1586-'90	c. 166	1686-'90	48
1591-'95	146	1691-'95	41
1596-1600	148	1696-1700	45